
System emerytalny

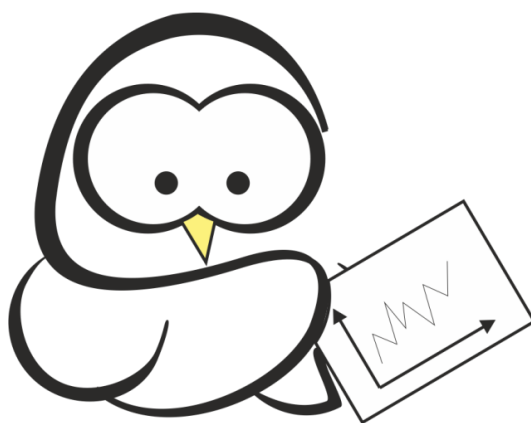

Wiedza o gospodarce

2013

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

**Zachodniopomorska
Szkoła Biznesu
w Szczecinie**

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

System emerytalny

Spis treści

1. Wstęp.....	3
2. System repartycyjny	4
3. System kapitałowy.....	5
4. Konieczność reform.....	6
5. Kiedy należy wybrać OFE?	7
6. Co się dzieje z gromadzonymi pieniędzmi?	7
7. Opłata od składki.....	8
8. Stopa zwrotu OFE	10
9. Podsumowanie.....	11
10. Literatura	11

System emerytalny

1. Wstęp

Wszyscy jesteśmy świadomi, że kiedyś nadejdzie jesień życia i trzeba się do niej odpowiednio przygotować pod kątem finansowym, tj. zabezpieczyć sobie godziwą emeryturę. Aby w przyszłości otrzymać świadczenie emerytalne, musimy w okresie swej aktywności zawodowej przekazywać państwu część swoich dochodów. Reforma systemu ubezpieczeń społecznych w Polsce z 1999 roku wprowadziła tryfilarny system emerytalny. Część emerytury będzie finansowana z bieżących składek płaconych do ZUS-u (I filar), pozostała część pochodzić będzie ze składek inwestowanych w prywatne fundusze emerytalne (II filar). Dodatkowo istnieje też możliwość podwyższenia kwoty przyszłej emerytury poprzez wykupienie indywidualnego ubezpieczenia (III filar). W nowym systemie wysokość naszej emerytury będzie zależała przede wszystkim od stażu pracy, od kwoty odprowadzanych składek na indywidualne konto emerytalne i od efektywności ich inwestowania przez prywatne fundusze emerytalne. Dzięki takiemu rozwiązaniu każdy z nas ma możliwość decydowania o swojej finansowej przyszłości.

Z poniższej partii materiału dowiesz się, co to jest system emerytalny, jak funkcjonuje i jak wybrać fundusze emerytalne oraz inne formy oszczędzania pozwalające podwyższyć wysokość naszej emerytury w przyszłości.

W trakcie życia człowiek przechodzi trzy okresy: dzieciństwo, okres pracy – kiedy jest aktywny zawodowo, oraz okres, kiedy nie jest już zdolny do pracy i przechodzi na emeryturę. Przez długi okres w dziejach ludzkości dzieci opiekowały się rodzicami pod koniec ich życia, chroniły ich przed niedostatkiem. To między innymi było przyczyną posiadania wielu dzieci. Obecnie, kiedy rodzi się coraz mniej dzieci, bez ingerencji państwa nie moglibyśmy liczyć na zabezpieczenie na starość. Zgodnie z zapisem w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej „Obywatel ma prawo do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy ze względu na chorobę lub inwalidztwo oraz po osiągnięciu wieku emerytalnego”. Państwo ma obowiązek stworzenia systemu gromadzenia oszczędności na starość w postaci powszechnego obowiązku emerytalnego, opartego na przymusie odkładania pieniędzy.

Współcześnie osoby pracujące w okresie swej aktywności zawodowej przekazują państwu część swoich dochodów (na podstawie ustawowego obowiązku) w celu uzyskania w przyszłości świadczenia emerytalnego. Świadczenie emerytalne definiowane jest jako **świadczenie długookresowe przysługujące dożywotnio osobie, która przekroczyła określoną granicę wieku**.

Pierwszym państwem na świecie, które wprowadziło powszechny system emerytalny, byli Niemcy. W końcu XIX wieku niemiecki kanclerz Otto von Bismarck wprowadził gwarantowaną przez państwo emeryturę dla wszystkich ubezpieczonych pracowników, którzy ukończyli 65 rok życia.

Świadczenia emerytalne były wypłacane Niemcom z bieżących składek płaconych przez zatrudnionych. Do wybuchu II wojny światowej większość krajów w Europie wprowadziła państwowy system emerytalny, wzorując się na modelu niemieckim. Jedynie w Wielkiej Brytanii wprowadzono system inny, różniący się od niemieckiego tym, że świadczenia emerytalne były finansowane z podatków. Emerytura państwowa była bardzo niska, starczała jedynie na zaspokojenie podstawowych potrzeb, dlatego pracownicy w Wielkiej Brytanii gromadzili dodatkowo oszczędności na starość w prywatnych funduszach emerytalnych.

System emerytalny

Obecnie na świecie funkcjonują dwa rodzaje systemów emerytalnych: system repartycyjny i system kapitałowy.

2. System repartycyjny

System ten zwany jest inaczej umową pokoleniową. Polega na tym, że osoby pracujące opłacają składki, które są następnie przeznaczane na finansowanie bieżących świadczeń emerytalnych, z założeniem, że w przyszłości następne pokolenie będzie finansować ich emerytury. Podstawową zaletą tego systemu jest mała wrażliwość na zjawisko inflacji oraz na kryzysy rynków finansowych. Emerytury wypłacane w tym systemie objęte są gwarancją budżetu państwa. System repartycyjny ma również wady. Jego podstawową wadą jest duża wrażliwość na proces starzenia się społeczeństw. Finansowanie świadczeń coraz większej liczbie emerytów spoczywa na coraz mniejszej liczbie osób pracujących. Dodatkowo zjawisko bezrobocia (bezrobotni nie opłacają składek emerytalnych) i spadek dzietności kobiet powodują, że coraz trudniej finansować emerytury ze składek pracujących. Do systemu w takiej sytuacji musi sporo dopłacić państwo albo osoby pracujące muszą płacić wyższą składkę emerytalną.

KTOŚ POWIEDZIAŁ:

„W emeryturze nie ma nic złego, pod warunkiem, że nie dopuścimy, aby nam przeszkadzała w pracy”.

Benjamin Franklin

Efektywność systemu repartycyjnego (pokoleniowego)

Jak jest obecnie i jakie są prognozy dotyczące liczby osób w wieku emerytalnym?

Kraj	Osoby w wieku 65+ w ogólnej populacji [%]		Stosunek osób pobierających emerytury do osób pracujących * [%]	
	2010 r.	2060 r.	2010 r.	2060 r.
 Belgia	17,2	25,5	26,0	43,8
 Dania	16,3	25,5	24,9	43,5
 Niemcy	20,6	32,8	31,3	59,9
 Irlandia	11,3	22,0	16,8	36,6
 Litwa	17,4	35,7	25,2	68,0
 Polska	13,5	34,5	19,0	64,6
 Słowacja	12,3	33,5	16,9	61,8

Źródło: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-08062011-BP/EN/3-08062011-BP-EN.PDF (8.08.2012).

Kolorem **zielonym** oznaczono najkorzystniejsze wskaźniki, a kolorem **czerwonym** wskaźniki niekorzystne. O ile współcześnie przeważają wskaźniki w kolorze zielonym, o tyle prognozy dotyczące roku 2060 są niekorzystne dla większości krajów. Ponieważ wydłuża się okres życia, a dzieci rodzi się coraz mniej, wielu krajom grozi poważny problem demograficzny. Prognozuje się, że w Niemczech, Polsce, na Litwie i Słowacji w 2030 roku ponad 1/3 populacji stanowić będą osoby w wieku powyżej 65 lat!

System emerytalny

„Pułapka Bismarcka” w postaci stałego wieku emerytalnego, przy tak zasadniczej zmianie struktury demograficznej, powoduje upadek tradycyjnego systemu repartycyjnego. Jego konsekwencje to narastanie długu publicznego oraz znaczący spadek wysokości świadczenia emerytalnego i rentowego.

3. Ponieważ system repartycyjny już staje się niewydolny, wiele krajów wdraża system kapitałowy.

W systemie kapitałowym każdy pracownik wpłaca składki emerytalne na swoje osobiste konto w funduszu emerytalnym. Wysokość przyszłej emerytury w systemie tym zależy od wysokości odprowadzanych składek, efektywności ich inwestowania przez prywatne fundusze emerytalne i średniej długości życia osób przechodzących na emeryturę. System kapitałowy wyraźnie wiąże wysokość przyszłej emerytury z liczbą przepracowanych lat oraz wysokością odprowadzanych składek. Premiuje pracę do osiągnięcia pełnego wieku emerytalnego. Państwem, które jako pierwsze wprowadziło ten system, było Chile. Największe zagrożenia dla rozwiązania kapitałowego to wysoka inflacja i kryzysy obserwowane na rynkach finansowych (kryzysy finansowe, spadki na giełdach papierów wartościowych). Zjawiska te mogą powodować, że gromadzone na emeryturę środki mogą okazać się niewystarczające. System ten jest za to odporny na takie zjawiska, jak starzenie się społeczeństwa i bezrobocie.

Do końca **1998** roku w Polsce funkcjonował wyłącznie emerytalny system repartycyjny, oparty na umowie pokoleniowej. W systemie tym osoby pracujące wpłacały część zarobionych dochodów do wspólnej kasy w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych (ZUS), z której na bieżąco wypłacano emerytury. Jej wysokość w małym stopniu zależała od liczby przepracowanych lat czy od wysokości wpłacanych składek. Największy wpływ na wysokość świadczenia miało aktualne średnie wynagrodzenia w gospodarce, wyliczane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS).

Efektywność systemu repartycyjnego (pokoleniowego)

System pokoleniowy zdaje egzamin w sytuacji, kiedy liczba osób pracujących przewyższa liczbę osób w wieku emerytalnym, kiedy następuje co najmniej prosta zastępowalność pokoleń oraz kiedy okres życia osób na emeryturze jest relatywnie krótki. Jak jest obecnie i jakie są prognozy? Już w ciągu ostatnich 20 lat można było zauważyć zmiany w strukturze wiekowej ludności. Wzrasta liczba osób powyżej 65 roku życia. O ile w 1998 roku osoby te stanowiły 10,8% populacji, o tyle w 2010 roku 15,7%. Wraz z rosnącą liczbą osób powyżej 65 roku wzrasta liczba emerytów. Tylko na przestrzeni lat 1997–2010 odsetek emerytów wzrósł o 56% (!).

Na obserwowany i prognozowany wzrost liczby emerytów nakłada się dodatkowo malejąca liczba osób aktywnych zawodowo. Prognozy GUS-u oraz innych instytucji przewidują, że w 2030 roku liczba osób w wieku produkcyjnym przypadających na jednego „emeryta” spadnie z obecnych 4,2 do 1,8 (a w 2050 – do 1,2).

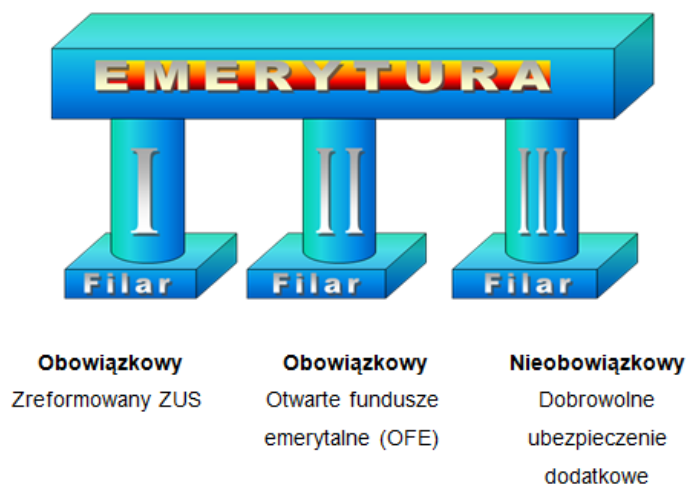
System emerytalny

4. Konieczność reform

Od wielu lat ZUS boryka się z problemem niekorzystnej relacji liczby płatników składek do liczby osób uprawnionych do pobierania świadczeń. Zauważalne są też:

- spadek liczby osób w wieku produkcyjnym,
- spadek liczby osób pracujących w grupie osób w wieku produkcyjnym,
- niski przyrost demograficzny,
- wydłużanie się okresu życia, wydłużenie okresu edukacji, a tym samym skrócenie rzeczywistego okresu pracy,
- wzrost liczby osób uprawnionych do pobierania świadczeń emerytalnych.

Środki zgromadzone w ZUS-ie nie wystarczały na wypłatę bieżących emerytur, a budżet państwa przekazywał coraz wyższe dopłaty do ZUS-u. W związku z tym rząd zdecydował o reformie systemu. Przeprowadzono ją w 1999 roku. Wprowadzono **mieszany system zabezpieczenia**, będący kompilacją systemu repartycyjnego i kapitałowego. Część emerytury nadal będzie finansowana z bieżących składek płaconych do ZUS-u, pozostała część pochodzić będzie ze składek odprowadzanych do prywatnych funduszy emerytalnych. Nowy system emerytalny opiera się na trzech filarach (trzech źródłach finansowania świadczenia emerytalnego):

Źródło: opracowanie własne.

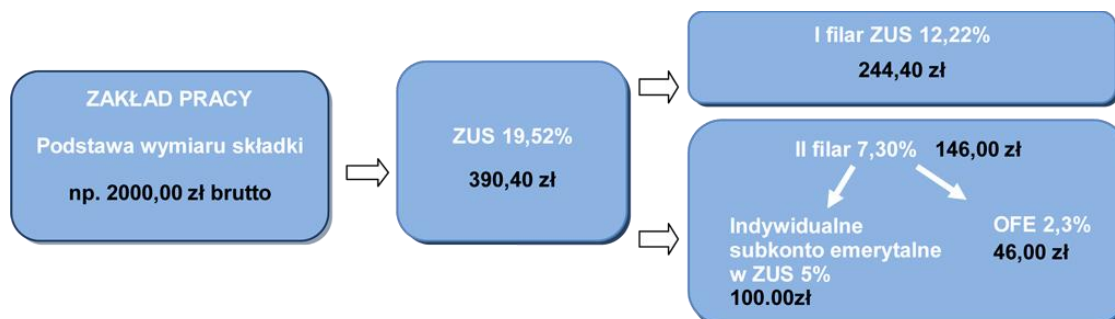
Nowy system emerytalny objął osoby urodzone po 1948 roku, wyłączając rolników. Osoby, które urodziły się w latach 1949–1968, mogły same zdecydować, czy chcą należeć wyłącznie do I filaru, czy do pierwszego i drugiego. Dla osób urodzonych po 1968 roku ustawa przewiduje obowiązkową przynależność do II filaru. **Nowy system w przeciwieństwie do starego uzależnia wysokość przyszłej emerytury wyłącznie od kwoty zgromadzonych składek na indywidualnych kontach emerytalnych (łącznie w ZUS i OFE) oraz od liczby przepracowanych lat.** Stary system w bardzo niewielkim stopniu premiował dłuższy okres aktywności zawodowej, dlatego większość osób z chwilą nabycia praw emerytalnych rezygnowała z dalszej pracy i przechodziła na emeryturę. W

System emerytalny

nowym systemie późniejsze zakończenie aktywności zawodowej powoduje znaczny wzrost wielkości przyszłych poborów emerytalnych.

Ile pieniędzy odkładamy na emeryturę w ramach ubezpieczeń obowiązkowych?
Od 1 maja 2011 roku przepływ pieniędzy na składki emerytalne wygląda następująco

Źródło: Opracowanie własne.

5. Kiedy należy wybrać OFE?

Każda osoba podejmująca pracę zawodową, staż, praktykę czy rozpoczynająca działalność gospodarczą, ma 7 dni na wybór OFE. Jeśli tego nie uczyni, zostanie wezwana pisemnie przez ZUS do wyboru funduszu. Jeżeli nie dokona wyboru samodzielnie, to ZUS przydzieli ją do OFE w drodze losowania odbywającego się dwa razy w roku: w terminach 10 stycznia i 10 lipca każdego roku.

Jak rozdysponowywane są pieniądze?

W ramach I filaru – po przejściu na emeryturę, ZUS wypłacać nam będzie pieniądze do śmierci. Według nowych zasad, którym podlega większość obecnie pracujących Polaków, to, co uzbieramy na naszym koncie w ZUS-ie, dzielone będzie przez dalsze prognozowane lata życia. To będzie nasza emerytura. Jeśli ubezpieczony umrze tuż po przejściu na emeryturę, składki, które uzbierał, przechodzą na rzecz ZUS-u. Nie są one dziedziczone.

W ramach II filaru – jeśli środki wpływające do Zakładu na specjalne subkonto nie zostaną przez nas wykorzystane, są dziedziczone na takich samych zasadach, jak pieniądze uzbierane w OFE. Warto zatem wskazać, kto po naszej śmierci przejmie zgromadzone przez nas oszczędności.

6. Co się dzieje z gromadzonymi pieniędzmi?

1. Waloryzacja lub inwestowanie.
2. Składka ewidencjonowana w ZUS-ie w ramach I filaru.
3. Składka ewidencjonowana w ZUS-ie na subkoncie w ramach II filaru.
4. Składka gromadzona w OFE w ramach II filaru.

Powiedzmy jeszcze o formach oszczędzania na emeryturę w ramach III filaru, który jest dobrowolny.

Pracownicze programy emerytalne są realizowane w formie ubezpieczenia grupowego, które dobrowolnie opłaca pracodawca, wliczając je w koszty prowadzonej działalności. Dzięki temu odprowadzi niższy podatek dochodowy.

System emerytalny

Indywidualne konta emerytalne to indywidualna forma oszczędzania, ograniczona maksymalnym limitem wpłat, zwolniona z opodatkowania zysku, jaki zostanie wypracowany przez zgromadzone pieniądze. Zwolnienie otrzymuje się w momencie ukończenia określonego wieku. Środki zgromadzone na IKE można wpłacać wcześniej, zapłaciwszy podatek. Są one wyżej oprocentowane niż tradycyjne rachunki oszczędnościowo-rozliczeniowe i lokaty długoterminowe. Oszczędności w tej formie można gromadzić tylko na jednym koncie w banku, funduszu inwestycyjnym lub domu maklerskim. **Ubezpieczenie na życie z funduszem inwestycyjnym** łączy ochronę życia z oszczędzaniem na emeryturę. W odróżnieniu od IKE ubezpieczenie na życie wymusza systematyczne opłacanie składek. W przeciwnym razie polisa może wygasnąć, a wpłacone składki mogą przepaść.

Zawierając umowę z firmą ubezpieczeniową, możemy wybrać różne strategie inwestowania:

- agresywną,
- bezpieczną,
- zrównoważoną.

Wybór ubezpieczenia na życie z funduszem inwestycyjnym to dość wysoki koszt dla ubezpieczonego, gdyż z wpłacanej składki pokrywane jest w pierwszej kolejności ryzyko ubezpieczenia w przypadku zgonu, dopiero w dalszej kolejności pieniądze są inwestowane na przyszłą emeryturę.

Jedną z ważnych decyzji, po rozpoczęciu pracy zawodowej, jest wybór funduszu emerytalnego w ramach II filaru. Dane na temat wyników poszczególnych OFE możemy znaleźć w Internecie lub prasie. Odprowadzana do OFE składka emerytalna, wynosząca 2,3% wynagrodzenia, nie wpływa w całości do funduszu, ponieważ przed zapisaniem jej na rachunku członka potrącana jest opłata dystrybucyjna na rzecz PTE. Dodatkowo towarzystwo emerytalne regularnie pobiera opłaty stanowiące mały procent całego zarządzanego kapitału.

Ostateczny kapitał członka OFE zależy od wysokości wpłacanych składek i czasu oszczędzania.

Na wysokość zgromadzonego kapitału członka OFE wpływać będą także:

- wysokość opłaty od składki,
- wysokość opłaty za zarządzanie,
- stopa zwrotu OFE

7. Opłata od składki

Opłata od składki - tzw. opłata dystrybucyjna – może wynieść maksymalnie 3,5% od kwoty przekazywanej składki. Całość nie zostaje jednak w kasach powszechnych towarzystw emerytalnych. Z tej puli 0,8 proc. każdej składki towarzystwa zwracają do ZUS-u.

Zobacz, jak kształtowała się wysokość tej opłaty w poszczególnych OFE.

Na koniec grudnia 2011 roku w 14 OFE opłata ta była ustalona na maksymalnym dopuszczalnym poziomie. Tylko OFE Polsat i Allianz Polska przyjęły nieznacznie niższe stawki. **OPŁATA ZA ZARZĄDZANIE** – pobierana jest z aktywów funduszu i ponosi ją każdy członek funduszu proporcjonalnie do zgromadzonych środków.

System emerytalny

Oплата składa się z dwóch części:

- część stała,
- część zmienna.

Jak więc widzisz, wartość aktywów OFE przekłada się bezpośrednio na opłatę za zarządzanie kapitałem, czyli na koszty ponoszone przez członka funduszu. Im więcej aktywów zgromadzonych w OFE, tym opłata jest niższa.

Porównajmy teraz wysokość opłaty za zarządzanie w poszczególnych OFE.

Próg	Aktywa netto [mld zł]		Miesięczna opłata za zarządzanie otwartym funduszem OPŁATA OD AKTYWÓW	OFE [zgodnie z wartością aktywów na dzień 31.12.2011]
	od	do		
A	-	8	0,045% aktywów netto	Allianz, Pekao, PKO BP, Bankowy, Pocztylion, Polsat, Warta
B	8	20	3,6 mln zł + 0,04% nadwyżki ponad 8 mld zł aktywów netto	Aegon, Amplico, AXA, Generali, Nordea
C	20	35	8,4 mln zł + 0,032% nadwyżki ponad 20 mld zł aktywów netto	PZU Złota Jesień
D	35	45	13,2 mln zł + 0,023% nadwyżki ponad 35 mld zł aktywów netto	-----
E	45	-	Opłata stała w wysokości 15,5 mln zł	ING, AVIVA

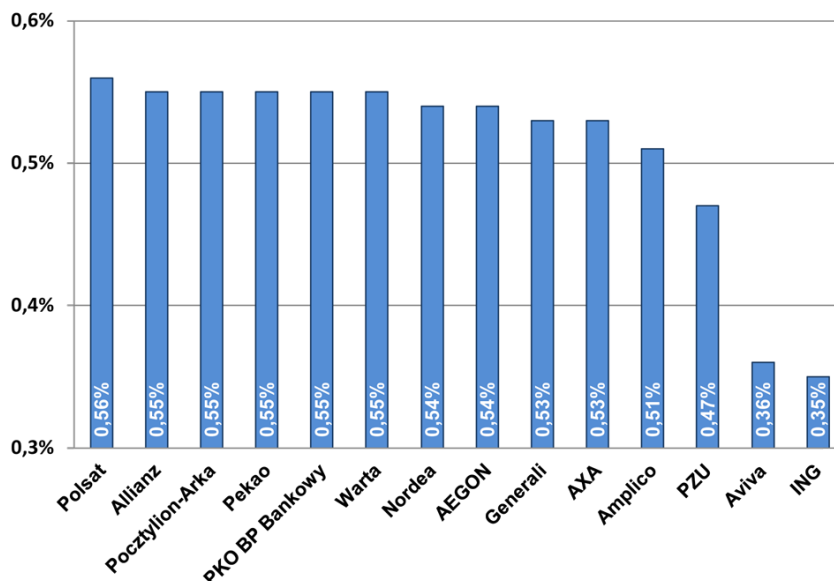
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rynek otwartych funduszy emerytalnych w IV kwartale 2011 roku, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2012, s. 8.

Zarządzanie (w szerokim znaczeniu) naszymi pieniędzmi w OFE wiąże się z ponoszeniem przez nas kosztów. Oczywiście im koszty te są niższe, tym większa część płaconej przez nas składki pozostaje do efektywnego wykorzystania. Przyjrzyjmy się, jak kształtuje się poziom kosztów w poszczególnych OFE.

Wskaźnik obciążeń członków otwartych funduszy emerytalnych opłatami ponoszonymi na rzecz powszechnych towarzystw obliczono jako iloraz przychodów funduszy z opłat od składek, opłaty za zarządzanie aktywami i wynagrodzenia premiewego do średniej wartości aktywów netto OFE w roku. Największe obciążenia miał Polsat, a najmniejsze ING. Rozpiętość wartości wskaźnika obciążenia członków OFE omawianymi kosztami w roku 2011 wyniosła 0,21 p.p.

System emerytalny

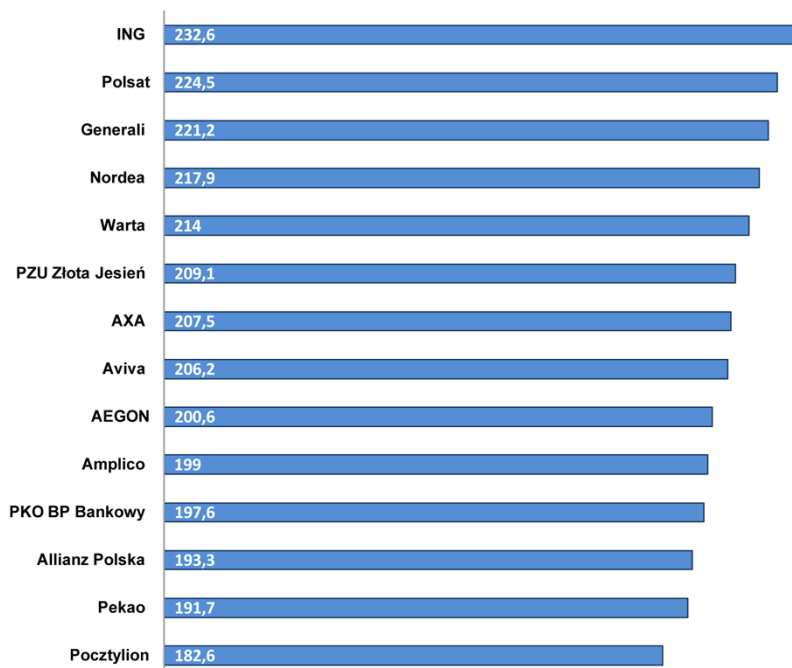
Źródło: *Sytuacja finansowa Powszechnych Towarzystw Emerytalnych w 2011 roku*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2012, s. 20. *Przyjęto średnią wartość aktywów netto OFE w roku.

8. Stopa zwrotu OFE

Obrazuje opłacalność zrealizowanych przez OFE inwestycji. Stopy zwrotu za okres ostatnich 3 lat są ustalane przez poszczególne fundusze emerytalne dwa razy w roku – na koniec marca i września. Wartość tę wylicza się w oparciu o zmianę wartości jednostki rozrachunkowej. Dane są przekazywane do Komisji Nadzoru i prezentowane na ogólnodostępnej stronie internetowej. W tabeli widzisz zestawienie, w którym dla każdego okresu zielonym kolorem zaznaczono trzy OFE mające najwyższą stopę zwrotu. Poza zestawieniami stopy zwrotu w trzyletnich okresach rozrachunkowych w Internecie odnajdziemy także informacje o stopie zwrotu od początku działalności OFE. Wybierając OFE, należy wziąć pod uwagę głównie wyniki inwestycyjne w długim terminie.

Reasumując, przy wyborze funduszu należy wziąć pod uwagę następujące czynniki:

- wyniki inwestycyjne funduszu,
- wysokość aktywów OFE,
- obciążenie kosztami zarządzania.

Źródło:

<http://www.money.pl/emerytury/archiwum/lata-mi/emerytury,notowania,ofe,20120629.html>.

System emerytalny

9. Podsumowanie

Podsumujmy najważniejsze informacje zdobyte w trakcie tej lekcji:

- System emerytalny jest systemem ubezpieczeń społecznych gwarantującym wypłatę świadczeń w postaci emerytury.
- Emerytalny system repartycyjny zwany jest inaczej umową pokoleniową. Osoby pracujące opłacają składki, które są następnie przeznaczone na finansowanie bieżących świadczeń emerytalnych.
- Emerytalny system kapitałowy polega na tym, że każdy pracownik wpłaca składki na swoje osobiste konto w funduszu emerytalnym. Wysokość przyszłej emerytury w tym systemie zależy od wysokości odprowadzanych składek, efektywności ich inwestowania przez prywatne fundusze emerytalne i średniej długości życia osób przechodzących na emeryturę.
- Nowy system emerytalny opiera się na trzech filarach: I filar to zreformowany ZUS, II filar to otwarte fundusze emerytalne i III filar to dobrowolne ubezpieczenie dodatkowe.
- I FILAR, czyli zreformowany ZUS, ma charakter repartycyjny i jest zarządzany przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych. Przynależność do niego jest obowiązkowa. Emerytura z I filaru jest finansowana z bieżących składek wszystkich pracujących.
- II FILAR, czyli otwarte fundusze emerytalne, mają charakter kapitałowy i są zarządzane przez Powszechnie Towarzystwa Emerytalne. Zadaniem OFE jest pomnażanie pieniędzy, które co miesiąc wpływają na indywidualne konta emerytalne.
- III FILAR – są to wszystkie możliwości lokowania pieniędzy, które daje rynek finansowy. Przynależność do tego filaru jest dobrowolna.

10. Literatura

1. Góra Marek, „System emerytalny”, PWE, Warszawa, 2003.
2. Turnowiecki Witold, „Polityka społeczna”, Gdańska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Gdańsk, 2002.
3. Kluszczyńska Zofia, Koczur Wiesław, Rubel Katarzyna, Szpor Grażyna, Szumlicz Tadeusz, „System ubezpieczeń społecznych – zagadnienia podstawowe”, „LexisNexis”, Warszawa, 2007.